

روستا؛ سکونتگاه مطلوب^۱

دکتر محسن سرتیپی پور*

۱۳۸۷/۱/۱۵

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۸۷/۶/۱۶

تاریخ پذیرش مقاله:

- ۱- وضعیت سکونتگاههای شهری و روستایی کشور چگونه است؟
- ۲- آیا در تفکیک سکونتگاهها به شهر و روستا می توان قائل به نوع دیگری سکونتگاه تحت عنوان روستاشهر شد؟
- ۳- در میان مجموعه ۶۴۹۱۱ شهر و روستای بزرگ و کوچک کدامیک استعداد بیشتری برای تحقق سکونتگاه مطلوب دارد؟

چکیده:

در حال حاضر مجموعه‌ای از ۱۰۱۳ شهر بزرگ و کوچک و ۶۴۹۱۱ روستای کوچک، متوسط و بزرگ که در میان آنها روستاهایی با ویژگی‌ها و ارزش‌هایی تاریخی و فرهنگی قرار گرفته، در کشور وجود دارد. بدلیل جاذبه‌های زندگی شهری و سکونت بخش عمده جمعیت در آنها و نیازهای عاجلی که شهرها و نظام شهری با آن دست به گریبان است، بخش عمده توجه مدیران و مسئولین و متخصصین معماری و شهرسازی همچنین امکانات و سرمایه‌های بخش خصوصی و دولتی معطوف به آنها است و همگی در تلاش اند تا سکونتگاه مطلوب و آرمانی در آنها محقق شود. چنین تمرکز و توجهی بر شهرها غفلت و کم توجهی به پتانسیلهای ۶۳۸۹۸ سکونتگاههای کوچک را بدنال داشته است. تعمق در طیف گسترده سکونتگاههای کشور نمایانگر وجود گروهی از سکونتگاههای بزرگ روستایی^۲ است که ضمن حضور جمعیت و رونق برخی فعالیتها در آنها، امکانات بالقوه اجتماعی اقتصادی کالبدی نسبتاً قابل توجهی را در خود جای داده‌اند. این روستاها بدلیل ارتباطی که با شهرها و روستاهای کوچکتر از خود دارند، حلقه واسط بین آنها محسوب می‌شوند و در صورت تعیین و تبیین عملکردی متناسب با پتانسیلهایی که از آن برخوردارند علاوه بر شکل‌گیری محیط‌های مطلوب، نقطه تعادل و تبادل فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی بین سکونتگاههای سطوح بالا و پایین قرار خواهند گرفت. این مقاله گروهی خاص از روستاها را که بدلیل برخورداری از معیارها و امکانات بالقوه می‌توانند به سکونتگاهی مطلوب با کیفیت فضایی کالبدی مناسب مبدل شوند، مورد توجه قرار می‌دهد. بخش اول مقاله به بررسی وضعیت شهرها و روستاهای کشور پرداخته و از میان آنها طیف خاص روستاهایی که چنین قابلیتی دارند مشخص می‌نماید. بخش دوم مقاله به بیان نظرات مصلحین و صاحب نظران راجع به ویژگی‌ها و خصوصیات شهرها و سکونتگاههای مطلوب و آرمانی اختصاص دارد. در انتها بر اساس مشاهدات و برداشت‌های میدانی که از روستاهای بزرگ بعمل آمد هشت ویژگی بالقوه منطبق با دیدگاههای ارائه شده در مورد سکونتگاههای مطلوب که در آنها وجود دارد و در صورت مورد توجه قرار گرفتن آنها را به محیط‌های مطلوب زندگی مبدل خواهد نمود ارائه خواهد شد.

* دانشیار گروه معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و مشاور بنیاد مسکن انقلاب اسلامی

- ۱- مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی "ریشه‌های مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک" است که به پیشنهاد بنیاد مسکن انقلاب اسلامی در دانشگاه شهید بهشتی تهیه شده است.
- ۲- نظر به اینکه بسیاری از شهرهای کوچک روستاهای بزرگی بوده‌اند که به دلیل برخورداری از حدنصاب آستانه جمعیتی تبدیل به شهر شده‌اند ولی هنوز زندگی و فعالیت‌های روستایی در آنها جریان دارد می‌توان آنها را معادل روستاهای بزرگ در نظر گرفت.

مقدمه

آخرین اطلاعات سرشماری سال ۸۵ در مورد مراکز جمعیتی کشور گویای وجود ۶۴۹۱۱ نقطه^۱ شهری و روستایی در ایران است. از این تعداد ۶۳۸۹۸ روستا و ۱۰۱۳ نقطه به عنوان شهر ثبت شده‌اند. بررسی سکونتگاههای کشور از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ که آمار تفصیلی آن در دسترس است نشان می‌دهد که علاوه بر افزایش تعداد شهرها و رشد ۵۱۰ درصدی آنها؛ پدیده شکل‌گیری روستاهای جدید و رشد و گسترش روستاهای بزرگ نیز وجود داشته است. این پدیده نشان می‌دهد که همراه با افزایش تعداد روستاهای کشور؛ نسبت رشد طیف خاصی از آنها حتی بیشتر از رشد تعداد شهرها بوده است.^۲ براساس بررسی‌های مذکور و مقایسه تعداد روستاها در سالهای ۳۵ و ۸۵ تعداد آبادی‌های کمتر از ۹۹ نفر ۱۵۴ درصد

افزایش، روستاهای ۴۹۹-۱۰۰ نفر ۳ درصد کاهش، روستاهای ۹۹۹-۱۵۶،۵۰۰ درصد افزایش و "روستاهای با جمعیت بیش از ۲۵۰۰ نفر" ۴۰۷ درصد افزایش داشته‌اند. روستاهای اخیر سکونتگاههای واسط و حلقه میانی بین شهرها و روستاها هستند که اغلب به شهر تبدیل می‌شوند. بررسی اطلاعات و آمار مذکور طی دهه‌های اخیر نشان می‌دهد دو نوع سکونتگاه در کشور از رشد بسیار بالایی برخوردار بوده‌اند:

۱- روستاهای بزرگ با جمعیت بیش از ۲۵۰۰ نفر که رشد ۴۰۷ درصدی داشته‌اند.

۲- تعداد شهرها که از رشدی ۵۱۰ درصدی برخوردار بوده است. که در حقیقت این رشد بدلیل جدا شدن روستاهای بزرگ از طیف روستاها و اضافه شدن آنها به شهرها است.

میزان تغییرات به درصد از سال ۳۵ تا ۸۵	تعداد آبادی دارای سکنه						شرح	
	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵		
۱۵۴	۲۸۲۷۱	۳۱۷۶۳	۲۸۱۲۱	۲۸۹۱۲	۳۱۳۷۸	۱۸۳۷۵	کوچک	۱-۹۹ نفر
-۳	۲۳۸۵۵	۲۴۱۳۴	۲۵۲۰۳	۲۶۶۸۰	۲۷۳۵۱	۲۴۴۲۷	متوسط (دهات)	۱۰۰-۴۹۹ نفر
۱۵۶	۶۷۱۷	۶۹۴۵	۷۱۱۴	۶۲۴۴	۵۳۱۴	۴۳۱۴	مراکز حوزه	۵۰۰-۹۹۹ نفر
۲۳۷	۳۹۸۲	۴۱۵۰	۳۹۳۳	۲۷۳۵	۲۰۸۷	۱۶۸۲	مراکز مجموعه	۱۰۰۰-۲۴۹۹ نفر
۴۰۷	۱۰۴۳	۱۱۲۸	۹۷۶	۴۸۴	۳۰۸	۲۵۶	روستاشهرها	۲۵۰۰ نفر به بالا
۱۳۰	۶۳۸۹۸	۶۸۱۲۰	۶۵۳۴۷	۶۵۰۵۵	۶۶۴۳۸	۴۹۰۵۴	مجموع آبادی‌ها	
۵۱۰	۱۰۱۳	۶۱۲	۴۹۶	۳۷۳	۲۷۲	۱۹۹	شهرها	

جدول شماره ۱: مقایسه تعداد آبادی‌ها و شهرهای کشور براساس سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵^۳

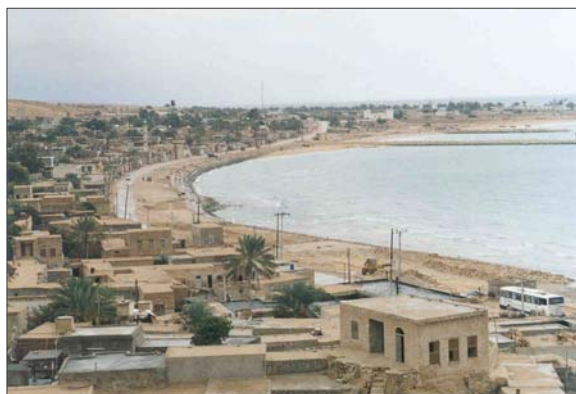
۱- مرکز آمار ایران، آمار سال ۱۳۸۵

۲- با توجه به کاهش نسبت جمعیت روستایی طی دهه‌های اخیر این پدیده جای توجه دارد.

۳- روستاهای ویژه و روستاهای پیرامون کلان شهرها را نیز باید مشخص و در طبقه بندی فوق قرار داد.

علی‌رغم جدایی روستاهای بزرگ از مجموع سکونتگاههای روستایی و پیوستن آنها به نقاط شهری که رشد واقعی جامعه روستایی را مکتوم نگه داشته؛ مطابق آمار رسمی شکل‌گیری روستاهای بزرگ همواره رو به افزایش بوده و میل به زندگی در آنها روند صعودی داشته است.^۱

سکونتگاههای مذکور که از کهن‌ترین و پایدارترین قانونهای زیستی کشور محسوب می‌شوند از ویژگیهایی برخوردارند که در نظریه‌های اجتماعی اقتصادی و معماری شهرسازی واجد بسیاری از معیارهای لازم برای شکل‌گیری سکونتگاه مطلوب هستند. از طرفی با توجه به اینکه از نقطه نظر معماری و شهرسازی شهرها و روستاها بستر و مکان زندگی محسوب می‌شوند، برخورداری آنها از کارکردهای مطلوب اقتصادی و زمینه‌های اشتغال، بهداشت و محیط زیست مناسب، امکانات آموزشی، کتابخانه، درمانگاه، مسجد، مسکن و محیط مسکونی ضروری است. بنابراین رابطه بین انسان، فعالیت و فضا در آنها باید به گونه‌ای سازماندهی شود که با آسایش، هنر و

بندر سیراف (طاهری)؛ استان بوشهر - سیمای طبیعی و معماری بومی

معماری آمیخته شده و امکان غنای زندگی در بعد مادی و معنوی را فراهم نماید. تبیین بهتر موضوع و روشن نمودن ویژگی سکونتگاههای مطلوب مستلزم شرح نظریه‌های شهرسازی در این زمینه است.

سکونتگاه مطلوب و ویژگیهای آن

بررسی اجمالی دیدگاههای مربوط به شهر مطلوب نشان می‌دهد بشر در طول تاریخ حیات خود ایده‌ها و نظرات مختلفی برای شکل دادن به محیط زیست خود و ایجاد جوامع مطلوب داشته است. این ایده‌ها و نظریه‌ها که بیشتر تحت عنوان آرمان شهر، یوتوپیا، مدینه فاضله، شهر شایان، اکو سیتی، شهر سالم یا شهر مطلوب بیان شده است، از قدیم‌ترین ایام مطرح بوده و برای تحقق آنها شرایطی را در نظر می‌گرفتند.

هیپوداموس که بنوعی پدر شهرسازی معرفی شده جمعیت لازم برای سکونتگاه مطلوب را ده هزار نفر قرار می‌دهد. او زمین سکونتگاه را به سه کاربری مقدس، عمومی و خصوصی؛ و مردم را به گروههای صنعتگر، کشاورز و نظامیان تقسیم می‌نماید و برای ایجاد ارتباطات در درون سکونتگاه دو محور دسترسی اصلی پیشنهاد می‌نماید. افلاطون با نظریه سپردن مدیریت و اداره شهر به حکما تحقق شهر مطلوب را توسط فلاسفه امکان‌پذیر می‌داند. تاکید وی در سپردن مدیریت شهر به حکما ضرورت نیاز به اندیشه؛ تفکر و تدبیر در اداره سکونتگاهها را نشان می‌دهد. وی وسعت و اندازه شهر را تا حدی می‌دانست که امکان اجتماع همگانی و تعامل بین ساکنین امکان‌پذیر باشد. افلاطون حد مطلوب جمعیت شهر را ۵۰۴۰ نفر

۱- این نکته نشان می‌دهد که کاهش نسبت جمعیت روستایی که بیشتر مهاجرت از روستاها به شهرها را عامل آن عنوان می‌نمایند دلیل دیگری نیز دارد. در واقع بخشی از کاهش این نسبت کم شدن جمعیت سکونتگاههای بزرگ روستایی و اضافه شدن آنها به نقاط شهری است که در بررسی‌ها و سرشماری‌ها لحاظ نمی‌شود.

نوع اجتماعات کامل می‌داند چون مردم آن قادر به رفع نیازهای خویش می‌باشند. بنظر فارابی اجتماع انسانی در نوع فاضله آن، محل تربیت و رشد و آگاهی و عرفان است و انسان از طریق زندگی در مدینه فاضله به کمالات برتر نایل می‌آید.

ابن خلدون دیگر اندیشمند مسلمان است که به خصوصیات و ویژگیهای شهر مطلوب توجه داشته است. به عقیده وی علت اصلی شکل‌گیری شهر و کارکرد اصلی آن ارضای میل آسایش طلبی؛ تفنن و تجمل است. ابن خلدون به شهرنشینی و شهروندی نگاه خوشبینانه‌ای نداشت و کمال شهرنشینی را مقارن با مسخ و از خودبیگانگی انسان‌ها می‌شمرد.

دیدگاههای مطرح در زمینه شهر مطلوب در غرب خصوصاً بعد از انقلاب صنعتی^۲ گسترش قابل توجهی داشت. گسترش بی رویه شهرها وضعیت نامطلوب زندگی، شرایط اسف انگیز بهداشت مسکن، کوچه‌ها و معابر کثیف و بدبو، و خیابانهای نامناسب و غیربهداشتی، و ناتوانی عمومی برای حل این مشکلات از یک طرف و تخلیه روستاها از طرف دیگر، توجه بسیاری از مردم، اندیشمندان و متفکرین غربی را به خود جلب نمود. شرایط مذکور باعث شد تا بسیاری از اندیشمندان و صاحب‌نظران غربی به تفکر درباره مشخصه‌های اجتماعی و اقتصادی و اندازه مطلوب سکونتگاهها و دیگر ویژگیهای آنها پردازند و حتی در مواردی به دنبال اجرای این ایده‌ها بروند.^۳ در این طرحها مجموعه امکانات مورد نیاز یک مجتمع زیستی شامل مدرسه، کتابخانه، درمانگاه، عبادتگاه، مسکن،

می‌دانست. از نظر او رسیدن به کمال مطلوب در سکونتگاه هنگامی امکان پذیر است که به ایجاد عدل، حکمت، هماهنگی بین اجزاء سه گانه نفس (حواس - عقل - جسم)؛ و وحدت بین انواع دانستنی‌ها منجر شود. به اعتقاد او چنانچه جمعیت از این میزان فراتر رود امکان تحقق موارد فوق و اجتماع و مشارکت همگانی و تصمیم‌گیریهای رودررو که به نظر وی بهترین نوع مداخله مردم در سرنوشت خویش و اداره امور شهر است از آنان سلب می‌گردد. هدف نهایی وی که توجه به حکمت و فداکاری به خاطر مصالح جامعه است همچنان به قوت خود باقی است.^۱ ارسطو معتقد بود با ده نفر یک سکونتگاه درست نمی‌شود و با زیاد شدن بیش از حد جمعیت امکان تقسیم مسئولیتهای اجتماعی و کنترل آن مشکل می‌شود. وی نیز افزایش جمعیت شهر از آستانه معین را مترادف با گسترش فقر و گرسنگی می‌دانست و اعتقاد داشت در چنین حالتی سرعت افزایش جمعیت با سرعت تولید کالا و زمین هماهنگ نخواهد شد. وی حتی زیبایی شهر را مترادف با اندازه و وسعت آن دانسته و مانند افلاطون در اداره شایسته شهری که بی‌اندازه بزرگ باشد تردید کرده است.

فارابی از میان حکمای مسلمان مشهورترین آنهاست که دارای رساله و کتاب درباره شهر مطلوب است. به اعتقاد فارابی خیر افضل و کمال نهایی به وسیله اجتماع مدنی به دست می‌آید و اجتماع مدنی اجتماعی است که امکانات لازم برای رفع نیازهای خود را دارا باشد. به همین دلیل او مدینه را کوچکترین

۱- جمهور، افلاطون

۲- در حالیکه متوسط جمعیت شهرنشین جهان تا سال ۱۸۰۰ میلادی تنها ۳درصد جمعیت کشورها را تشکیل می‌داد، انقلاب صنعتی در کشورهای اروپایی هجوم سیل آسای جمعیت روستایی به سوی شهرها را بدنبال آورد. براساس گزارش‌های موجود هم اکنون این رقم در کشورهای در حال توسعه حدود ۷۰درصد است و پیش بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۵ میلادی به ۷۸درصد برسد. (MCGILL, 1998, P464)

اشتغال و ... که برای مجموعه شهروندان ضروری است پیشنهاد می‌گردید. هر چند جای پای اندیشه‌های سوسیالیستی و زندگی اشتراکی و مالکیت عمومی در بسیاری از این ایده‌ها مشاهده می‌شود اما بعدها بسیاری از این مفاهیم به عنوان شاخص‌های شهر مطلوب به عرصه شهرسازی و طراحی شهری وارد گردید. سن سیمون، رابرت آون، شارل فوریه، ابنزر هاورد و تونی گارنیه از پیشگامان این نوع آرمانشهرها بعد از انقلاب صنعتی بودند.

بعدها افرادی چون لوکوربوزیه و دیگر اعضای با سابقه سیام با تکمیل این نظریه‌ها؛ ایده‌هایی چون پارک شهر را مطرح نمودند، هرچند این نظریه توسط نظریه محیط گرایانه‌ای که بر سلسله مراتب خانه، خیابان، ناحیه تاکید داشت نقض شد. پاتریک گدیس استفاده از مجموعه علوم در شهرسازی خصوصاً توجه به علم جامعه‌شناسی را مطرح نمود. دیگر مشخصه‌های شهر مطلوب توسط افرادی نظیر لوئیس مامفورد که دنباله روی گدیس بود، و ارنست برگس که به مسایل شهری از دیدگاه اکولوژیکی می‌نگریست و لئونارد دال که دیدگاه او سنتزی از اکولوژی و بهداشت است و ایده شهر سالم اولین بار توسط او طرح شد؛ تبیین شد. از دیگر نظریه‌های مهم در مورد شهر مطلوب که ابعاد کالبدی آنرا بیشتر مورد توجه قرار می‌دهد نظریه کیفیت بصری و سیمای سکونتگاه کوین لینچ است. وی پنج عامل راه، لبه، گره، نشانه و محله را به عنوان عوامل اصلی سیمای شهر مطرح

نمود. در دو دهه اخیر نیز این نظریه‌ها توسط افرادی چون یان بتلی (با تاکید بر نفوذ پذیری، تنوع، خوانایی، انعطاف پذیری، سازگاری بصری، غنا، قابلیت شخصی، انرژی مصرفی، پاکیزگی، حمایت و حفاظت از محیط زیست)؛ برایان گودی و هاتن و هانتز (با تاکید بر کیفیت بصری و سیما و منظر سکونتگاهی) تکمیل گردیده است.

تقریباً در تمامی این نظریه‌ها هدف از زندگی، و توجه به ارزش‌های انسانی که از خصلت‌های فطری اوست، همچنین توجه به روش‌ها و تکنیک‌هایی که چگونگی امکان‌غنا‌ی زندگی و فضا را محقق می‌کند از وجوه شاخصی است که شهر یا روستا به عنوان مکان تحقق؛ باید از آنها برخوردار شوند.

برابری و تعادل بین کمیت و کیفیت سکونتگاه؛ جمعیت؛ توجه به محیط زیست و در نظر گرفتن رفاه و آسایش شهروندان در کنار رعایت اصول زیبایی شناختی؛ و امکانات و ابزاری که فن‌آوری نوین اطلاعاتی به صورت عام و انقلاب دیجیتالی به صورت خاص در اختیار شهرها و روستاها قرار داده و اثراتی که این دو عامل می‌توانند بر فضای کالبدی و شکل‌گیری سکونتگاه الکترونیکی ایجاد نمایند از دیگر اهدافی است که باید در تحقق شهر مطلوب دنبال شود. از مجموع آنچه راجع به تعیین حدود و اندازه کمی شهر بیان شده حد نصاب و آستانه جمعیتی حدود ۱۰۰۰۰-۵۰۰۰ نفر برای شکل‌گیری سکونتگاه مطلوب بدست می‌آید که می‌تواند معیاری برای ایجاد

۳- در ابتدای قرن ۱۹ ایده فالانستر شارل فوریه مطرح شد. فالانستر (نظم و معنویت) واحد اقتصادی خود کفایی بود که شامل یک ساختمان دو شاخه بود. در این ساختمان ۱۶۲ نفر به صورت اشتراکی و به تفکیک مقاطع سنی زندگی می‌کردند. این ایده توسط آون در نیو هارمونی به گونه‌ای دیگر دنبال شد. تأسیس روستاشهر نیوهارمونی New Harmony براساس طرح آرمانی رابرت آون Robert Owen که با تلفیق زندگی روستایی و صنعت از طریق اجتماع جوامع کوچک و خودکفا متکی بر کشاورزی و صنعت با جمعیتی حدود ۲۰۰۰ نفر در ایالت ایندیانا‌ی آمریکا به وجود آمد، یا اجرای ایده فالانستر (نظم و معنویت) شارل فوریه در آمریکا و فرانسه.

موجود، می‌توان به مجموعه ارزشمندی از سکونتگاه‌های مناسب در کشور رسید. مجموعه خصوصیات کالبدی و غیرکالبدی که با تأکید بر حفظ ارزشها و رفع کاستیها و نارسایی‌ها باید مورد توجه قرار گیرند عبارتند از:

تصاویر ۱ و ۲: مقایسه تناسبات و عرض معابر در ارتقای کیفیت فضا؛ روستای برزآباد (بالا) از توابع قمصر کاشان- گرماب (پایین)، استان زنجان

زمینه مشارکت مفید، فعال و سازنده مردم در یک سکونتگاه مطلوب فراهم نماید. معیار مذکور می‌تواند تعیین کننده حدود محله در شهرهای بزرگتر باشد. مطالعات انجام شده در خصوص سطح‌بندی و ساماندهی حوزه‌های شهری و روستایی نیز مؤید این نکته بوده که برای ایجاد امکانات و خدمات آموزشی، بهداشتی، فرهنگی، تجاری و ... و نهاد سازیهای لازم برای شکل‌گیری یک سکونتگاه خود کفا و فعال در مراکزی است که (معادل مراکز بخش‌ها در تقسیمات سیاسی کشور یا روستا شهرها) از آستانه جمعیتی بین ۱۰۰۰۰-۵۰۰۰۰ نفر برخوردار باشند.

براساس این معیار تا پایان سال ۱۳۸۵ حدود ۷۶۹ نقطه شهری و روستایی با چنین ویژگی وجود داشته که ۲۱۶ نقطه آن جمعیتی بالغ بر ۱/۸۷۷ میلیون نفر و ۵۵۳ نقطه شهری زیر ۱۰۰۰۰ نفر دارای جمعیتی در حدود ۲/۵۹۳ میلیون نفر^۱ بوده‌اند.

مجموعه این شهرها و روستاها جمعیتی حدود ۴/۴۷۰ میلیون نفر را شامل می‌شوند که به دلیل برخورداری از پتانسیلها و ویژگیهای اجتماعی، فرهنگی، کالبدی، متناسب با شاخص‌ها و معیارهای شهر مطلوب، از استعداد بالقوه مناسبی برای تحقق سکونتگاه مطلوب برخوردار می‌باشند.

علی‌رغم ویژگی‌های مذکور و برخورداری آنها از آستانه جمعیتی مطالعات و مشاهدات میدانی^۲ انجام شده نشان می‌دهد کاستی‌هایی در این سکونتگاهها وجود دارد که با رفع آنها و تأکید بر ارزش‌های

۱- پایین بودن جمعیت از حد نصاب تعیین شده در برخی از نقاط شهری کوچک به دلیل ضوابطی است که وزارت کشور برای تبدیل نقاط روستایی به شهری دنبال می‌نماید. براساس این ضوابط تمامی مراکز بخش‌ها اعم از این که جمعیت آنها بیشتر یا کمتر از ۵۰۰۰ نفر باشد تبدیل به شهر می‌شوند. بدین ترتیب بخش قابل توجهی از روستاها صرفاً به دلیل موقعیت سیاسی با جمعیت اندک حتی کمتر از ۱۰۰۰ نفر به شهر تبدیل شده‌اند و بسیاری از روستاهای بزرگ با جمعیت بیش از ۵۰۰۰ نفر به دلیل فقدان موقعیت سیاسی به صورت روستا باقی مانده‌اند.

۲- رجوع شود به ریشه‌های مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک، ۱۳۸۴

بافت: بافت کالبدی این روستا شهرها مبتنی بر ویژگیهای جغرافیایی، توپوگرافی و تحت تاثیر عوامل محیطی اقلیمی مانند باد، بارش های جوی، تابش، و نظام هدایت و توزیع آب شکل گرفته است. این عوامل قانونمندیها و روابط منطقی در استقرار و شکل گیری بناها را بدنبال داشته که به صورت هندسه ای ارگانیک در بافت آنها نمایان شده است. همین اصول باعث شده تا هر یک از این سکونتگاهها از هویتی خاص خود برخوردار شود.

هرگونه دخالت کالبدی در این بافتها باید با توجه به حفظ میراث معماری و وحدت و هماهنگی آنها صورت پذیرد. بی توجهی به ارزش های موثر در شکل گیری کالبد باعث شده تا بافت های جدید علی رغم

تصویر ۳: طرح و اجرای عناصر فضایی متناسب با نیاز خانوار مسکن: آسیاب دستی خانگی - روستای گزیر، استان هرمزگان

تفاوت اقلیمی، جغرافیایی، قومی فرهنگی که در پهنه های مختلف وجود دارد، همگی شبیه به هم و فاقد ویژگی هایی که نشان دهنده هویت معماری محل باشد شکل گیرند.

مسکن: مسکن بومی در این سکونتگاهها آمیزه ای از پیوند با طبیعت و زیست بوم و ترکیب عملکرد، معیشت، سنت، تکنیک، هنر و زیبایی است. الگوهای بسیار زیادی از هنر معماری و مهندسی در تمامی اجزاء مسکن حتی در طرح جزئیات کوچک معماری چون کفش کن، اجاق خوراک پزی و تنورخانه در آنها وجود دارد که می تواند الهام بخش معماران در طراحی مسکن مناسب باشد.

تصاویر ۴ و ۵: طرح و اجرای عناصر فضایی متناسب با نیاز خانوار مسکن: کفش کن و اجاق سنتی که سوخت آن با هیزم و پسماندهای حیوانی تامین می شود- روستای کزج اردبیل

علی رغم پیشینه دانش و فن آوری بومی ساخت و ساز در مناطق روستایی و مصداق های مناسبی که در این زمینه وجود دارد؛ در طرحهایی که طی سالهای

تصویر ۶- هماهنگی مسکن بومی با اقلیم و معیشت - جزیره شیف بوشهر

دشت‌هایی که به آب دسترسی دارند مستقر شده‌اند. استقرار در مناطق پایکوهی بدلیل اثرات تعدیل کننده اقلیم کوهستان و مصون ماندن از شرایط بیابانی و کویری و دسترسی به آب و شیب مناسب بسیاری از روستاها را از مزیت‌های طبیعی خوبی برخوردار نماید.

به تبعیت از شرایط فوق منظر و سیمای این سکونتگاهها در ارتباط با عوامل گوناگون محیطی و همجواری با عوارض طبیعی چون کوه، دشت، رودخانه، جلگه، دریا و موقعیت اقلیمی آنها شکل گرفته است. به لحاظ پیوند و ارتباط قوی با محیط طبیعی اطراف که از ابتدای شکل گرفتن و استقرار مورد توجه بوده، سیمایی ارگانیک با چشم اندازه‌های نسبتاً بدیع، زیبا و متفاوت بوجود می‌آورد که هویت خاصی به آنها می‌دهد.

مصالح مورد استفاده: کاربرد تکنولوژی بومی و استفاده از مصالح محلی در ساخت و اجرای واحدهای مسکونی از ویژگیهای معماری این سکونتگاهها است. تکنولوژی بومی بخشی از سرمایه محلی این مناطق است که باورها، ارزشها، روشها، ابزار و آگاهیهای آنها را دربر گرفته و دانشی را بوجود آورده که طی قرون متمادی مسکن و سرپناه و سکونتگاهها بوسیله آن شکل گرفته است. بسیاری از مصالح بومی مورد

اخیر به مرحله اجرا در آمده توجهی به این مصادیق نشده است.

با توجه به اینکه تکنولوژی رسمی (جدید) که به طور عمده مبتنی بر استفاده گسترده از فناوری غیربومی است، غالباً خصوصیات و مقتضیات محیطی، فرهنگی و تنوع اجتماعی اقتصادی این جوامع را نادیده می‌گیرد؛ مطالعه و توجه به ویژگیهای مسکن بومی اطلاعات مفیدی برای اتخاذ راهبردهای تکنولوژی مناسب و سازگار با معماری کشور بدست می‌دهد که سودمندی بیشتری در پی خواهد داشت.

سیمای شهری و روستایی: گستردگی عرض جغرافیایی کشور، نوع خاک و پوشش گیاهی، شبکه آبهای سطحی؛ تنوع آب و هوایی، ارتفاع از سطح دریا و شکل ناهمواریها باعث شده تا شهرها و روستاها به موازات افزایش عرض جغرافیایی و دور شدن از نواحی گرم و خشک و رسیدن به عرضهای میانه و معتدل، با کاهش درجه حرارت و افزایش نزولات آسمانی؛ کانونهای پرجمعیت تر، با سیمایی متفاوت را تشکیل دهند. استقرار، شکل گیری و حدود گسترش و توسعه فیزیکی این روستاها معمولاً مبتنی بر پتانسیلها و ظرفیت محیط جغرافیایی آنها بوده است.

نگرش به حیات شهری و روستایی در ایران نشان می‌دهد که اکثر سکونتگاهها در کوهپایه، جلگه‌ها و

استفاده در این روستاشهرها علاوه بر استحکام و دوام، واجد رنگهای طبیعی زیبا و متنوعی هستند که می‌توانند به تنهایی و یا در ترکیب با مصالح جدید معماری مقاوم و زیبایی را که با هویت آنها انطباق دارد به وجود آورند. تلاش برای ترویج این دانش در مناطق مذکور نه تنها با تکنولوژی جدید تعارض و تناقضی ندارد بلکه ویژگیهای متفاوت آن را می‌توان مکمل خوبی برای تکنولوژی جدید قرار داد. تکنولوژی بومی مورد استفاده در این سکونتگاهها کارآمد، ارزان، پویا و قابل ارتقاء است و بدلیل اینکه در طول زمان آزموده شده و در بطن محیط طبیعی و اجتماعی محلی، تکامل یافته، با شرایط بومی سازگار گشته است. در حال حاضر طرح و برنامه مشخصی در مورد استفاده از مصالح بومی یا ترکیب آنها با مصالح جدید وجود ندارد.

بسیاری از بناهای زیبای موجود در این روستاها علیرغم ویژگیهای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی و مزیت‌هایی که می‌تواند نسبت به دیگر روستاها برای آنها ایجاد کنند مورد توجه قرار نمی‌گیرند یا به راحتی تخریب می‌شوند. در صورتی که در کنار برنامه‌ریزی، طراحی، و ضوابط اجرا و ساخت و ساز معیارهای دیگری چون انرژی، محیط زیست و بازیافت اضافه شود، بسیاری از این ساختمانها مجدداً قابل احیاء خواهند شد.

ضوابط و مقررات طراحی و ساخت و ساز:

در حال حاضر ضوابط و مقررات خاصی برای طراحی در این سکونتگاهها وجود ندارد. در مقابل دانش آکادمیک که رسماً توسط نظام آموزشی ارائه می‌شود، دانش بومی با قوت‌ها و ضعفهای خود قرار گرفته که

هنوز تدوین نشده و معمولاً نزد کسانی است که به حرفه بنایی یا صنعتگری مشغولند. در چنین شرایطی مستندسازی این دانش می‌تواند به ارائه راه حل بهینه‌ای که هم شامل تکنولوژی جدید و هم بومی باشد کمک نماید.

از طرفی آنچه گاهی در بعضی از این روستاها تحت عنوان مقررات طراحی ذکر می‌شود مربوط به برخی ضوابط فنی ارائه شده در طرحهای هادی است که معمولاً کلی و در مقام عمل ناکارآمد است. همچنین رویه مشخص و خاصی برای هدایت و نظارت نظام فنی و اجرایی، اعمال مقررات معماری و ساختمانی و کنترل کیفیت وجود ندارد. بنظر می‌رسد طراحی و ساخت و ساز در این سکونتگاهها مستلزم تدوین ضوابط و مقررات خاص مبتنی بر نظام رایج بومی و ارتقاء گام به گام آن می‌باشد.

احیاء، حفاظت و نگهداری بناها و بافت‌های

با ارزش: احیاء آثار و ابنیه با ارزش تاریخی و فرهنگی و حفاظت و نگهداری آنها با مشکل مواجه است. این مسئله عمدتاً ناشی از ناشناخته ماندن ارزشهای تاریخی و فرهنگی بافتها و بناهای کهن نزد مردم است. بی‌توجهی و نادیده گرفتن ارزشهای معماری در این سکونتگاهها؛ فرسودگی زودرس، تخریب و تعرض به این میراث را بدنبال داشته است. برخورداری از بافتهای هماهنگ با محیط و وجود بناهای با ارزشی چون مساجد یا مقابر^۱ در برخی نمونه‌های مورد بررسی، از عناصر بالقوه ویژه برای شکل‌گیری روستای مطلوب محسوب می‌شود. بطور کلی ناآگاهی نسبت به حفاظت و نگهداری کالبد اعم از کهن و جدید از معضلات عمده و اصلی در آنها

۱- جامع خسوف - مسجد جامع بیهود - مسجد جامع فرومد - مقبره بیهقی.

هدف‌گیری نماید از دیگر موارد قابل توجهی است که در آنها مشاهده می‌شود. تأثیر این دو عامل را به صورت زیر می‌توان جمع‌بندی نمود:

الف) تصمیم‌گیریهای سیاسی و اجتماعی دولت برای توسعه روستاهای بزرگ

امروزه نقش دولت در فضا سازی جغرافیایی و هدایت جریان توسعه روز به روز آشکارتر و بر آن تاکید بیشتری می‌شود. این نقش معمولاً بسته به متمرکز بودن یا نبودن امور سیاسی و اجتماعی، اثرات بیرونی متفاوتی بر شهرها و روستاها به جای می‌گذارد. در نظام‌های سرمایه‌داری، نقش دولت‌ها در این فرآیند بیشتر بصورت هدایت و نظارت است، اما در اقتصادهای برنامه‌ریزی شده، دولت‌ها نقش تصدی‌گری جریان توسعه را نیز بعهده دارند. در مقیاس سیاست‌گذاری کلان در کشور بنظر می‌رسد ضرورتی بر تند نمودن آهنگ رشد و توسعه شهرهای بسیار بزرگ وجود ندارد و سیاست‌گذاری برای توسعه شهرهای میانی و کوچک و روستاهای کشور به منظور هدایت جریان سرمایه‌گذاری در آنها اولویت بیشتری دارد. این تصمیم‌گیریهی می‌توانند از طریق انتقال یا عدم انتقال نقش‌های عملکردی اداری، تولیدی، فرهنگی ... به شهرهای میانی و کوچک و روستاهای بزرگ آنها را از جذابیت بیشتری برخوردار نماید و شرایط را برای سرمایه‌گذاری در آنها بنحوی که چهره سیاسی اجتماعی روستاها را متحول نماید، فراهم کند.^۱

ب) تاثیر عوامل اقتصادی

توسعه سکونتگاهها از عملکرد اقتصادی حاکم بر آن تاثیر می‌پذیرد. عملکردهای خدماتی، توریستی،

است. تضعیف مشارکت مردمی و ضعف نهادهای مالی از دیگر مواردی است که نگهداری بناهای با ارزش را با مشکل مواجه ساخته است.

تشکیل نهادهای مدیریتی و تلاش برای جلب

مشارکت مردم: علی‌رغم شکل‌گیری شوراها و نهادهایی چون دهیاری؛ یا شهرداری در بسیاری از آنها که به تازگی تبدیل به شهر شده‌اند؛ ابهام در وظایف این شوراها با نهادهای مذکور، تعامل بین آنها را با مشکلات مواجه نموده است. نهادهای مذکور هنوز نتوانسته‌اند نقش مردم و اهمیت مشارکت آنها در توسعه، عمران و حفظ و نگهداری کالبد و پروژه‌های عمرانی را در این اجتماعات نهادینه نمایند و فعالیت‌های عمرانی و توسعه‌ای از نظر مردم موضوعی کاملاً دولتی تلقی می‌شود. از طرفی مسئولینی که در این سکونتگاهها به کار مشغولند آشنایی چندانی با مدیریت شهری و روستایی ندارند و اکثر آنها مصرانه پیگیر اجرای پروژه‌های رفاهی یا ایجاد فضاهای تفریحی با الگو برداری از شهرهای بزرگتر می‌باشند. در این میان ضرورتهای اجتماعی؛ اقتصادی و کالبدی موثر در عمران و آبادانی روستا معمولاً نادیده گرفته می‌شود. با توجه به کوچکی این سکونتگاهها تلاش برای گسترش زمینه مشارکت و اتخاذ تصمیم‌گیریهای رو در رو برای توسعه و هدایت آنها مهمترین استعداد بالقوه برای عمران و آبادانی است که باید مورد توجه قرار گیرد.

سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی: خلاء

سیاست‌گذاری‌های اجتماعی اقتصادی یا برنامه‌هایی که توسعه یکپارچه و پایدار را در این سکونتگاهها

۱- در قیاسی نه چندان نزدیک اما مرتبط با موضوع نمونه بارز این سیاست‌گذاریها در داخل و خارج کشور را در ایجاد مناطق آزاد تجاری می‌توان مشاهده نمود. مقایسه منطقه آزاد جبل علی در امارت متحده عربی و مناطق آزاد کیش، قشم، چابهار و... تاثیر این عامل را به وضوح نشان می‌دهد.

عمده فروشی، معدنی، نظامی، کشاورزی و باغداری، سیاسی اداری، فرهنگی درمانی برای سکونتگاهها به تعیین و تبیین جایگاه اقتصادی آنها در مقیاس ملی منطقه‌ای یا محلی منجر خواهد شد.

از طریق سرمایه گذاری اقتصادی در این روستاها می‌توان جریان تولید و توزیع کالا و خدمات را در آنها احیاء نمود^۱ و به این ترتیب به ایجاد اشتغال که یکی از مهمترین معضلات موجود در آنها است کمک کرد. در حال حاضر تفاوت در توزیع مکانی و هدایت منابع اقتصادی در کشور موجب اختلاف در میزان برخورداراری و توسعه نیافتگی و بدنبال آن نزول سیمای سکونتگاهی شده است. هدایت سرمایه گذاریهای اقتصادی به این مناطق و تلاش برای جذب و نگه داشتن سرمایه ها در مناطق مذکور از مواردی است که می تواند بر کیفیت ساختار و سیمای کالبدی آنها اثر نماید.

بسیاری از صاحب نظران توسعه؛ کلید پایداری و مردمی شدن توسعه را در شناخت و الهام گرفتن از نظامهای خرد محلی و دانش اقوام بومی و پیوند مبتکرانه این دو با یکدیگر عنوان می نمایند. به این ترتیب سر نوشت این روستاها با استعداد توسعه بومی و میزان چگونگی فعالیت اقتصادی، خدماتی، کشاورزی، صنعت، صنایع دستی و یا دیگر عواملی که باعث ایجاد در آمد برای محل می‌شود، عجین می‌گردد.

نتیجه گیری

توجه به موقعیت برجسته این روستاها به عنوان نقطه واسط بین سکونتگاههای شهری و روستایی، و

برخورداراری از حد مناسب جمعیت، که لازمه برقراری تعامل اجتماعی و سرمایه گذاری اقتصادی است؛ از استعدادهای منحصر به فرد موجود در آنهاست که می‌تواند محرکی در نیل به کالبد مطلوب باشد. از سوی دیگر وجود دانش بومی و ارزشهای سنتی در این جوامع و پایبندیهای مردم به مواردی چون ارزش دادن به کار، پرهیز از کاهلی و تن پروری، مناعت طبع و پرهیز از اسراف و تبذیر، نیروی کار صادق، امین، سازگار و قانع؛ سرمایه و ثروت اجتماعی بسیار خوبی در آن جوامع فراهم می‌نماید که با اتکاء به آن می‌توان زمینه توسعه ای پایدار و همه جانبه مبتنی بر کار و تلاش واقعی و تولید را فراهم نمود.

وجود مشارکت و همکاری بین مردم؛ و اهمیت دادن به ارزش کار و قداستی که برای آن قائل اند و از جوهره‌های جوامع سنتی محسوب می‌شود مهمترین ثروت و پشتوانه توسعه در این روستاها است که باید مورد بهره برداری قرار گیرد.

از بعد کالبدی زمینه‌های مثبت فراوانی در آنها وجود دارد که می‌تواند در انتظام فضایی مناسب‌تر سکونتگاه مورد استفاده قرار گیرد. از جمله این موارد شکل‌گیری محیط مسکونی بر اساس معماری و تکنولوژی بومی است که به آنها ویژگی خاصی داده و می‌تواند بعنوان سرمایه و ثروتی اساسی و در جهت حفظ هویت آنها بکار گرفته شود. تلاش برای حفظ یا ارتقاء ارزش‌های معماری بومی می‌تواند به شکل‌گیری مجموعه‌ای از روستاهای مطلوب در کشور منجر شود. باتوجه به شمار قابل توجه این روستاها شکل دادن به ساخت و سازهای جدید به صورتی متناسب با شیوه زندگی مردم و منطبق با ویژگی‌های کالبدی

۲- مثلاً روستای قهرود از توابع شهرستان نطنز در استان اصفهان و سرمایه گذاری در ایجاد کارخانه نساجی از نمونه های موفق احیاء اقتصادی روستا محسوب می‌شود.

۱۱- فارابی، ابونصر محمد؛ سیاست مدینه؛ ترجمه و تحشیه سیدجعفر سجادی؛ چاپ و انتشارات وزارت ارشاد؛ تهران ۱۳۷۱.

۱۲- حکمت دیرین در عصر نوین، کاربرد دانش بومی در توسعه پایدار؛ انتشارات روستا و توسعه؛ شماره ۳۳؛ محمدحسین عمادی؛ اسفندیار عباسی.

۱۳- سرتیپی پور، محسن، آسیب شناسی مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک؛ بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۴

۱۴- سند برنامه سوم توسعه اجتماعی اقتصادی فرهنگی؛ پیوست شماره دو جلد ۱ و ۲؛ سازمان برنامه و بودجه؛ تهران؛ ۱۳۷۸.

۱۵- بemat، نجم الدین؛ شهر اسلامی؛ ترجمه محمدحسین حلمی؛ منیژه اسلامبولچی؛ چاپ و انتشارات وزارت ارشاد؛ تهران؛ ۱۳۶۹.

16- UNCHS (Habitat) II; the Habitat Agenda; Istanbul Turkey, 1996. -

17- UNCHS (Habitat); Improving Rural Regional Settlement; Nairobi; 1993.

18- Oakely, Marsden D; Approches to Participation in Rural Development; Newyork; 1984.

19- Mcgill, Ronald; "Urban Management in Developing Countries "Cities; vol I. NO 6. 1998

20- The changing Rural Habitat; Volume 1. Case study; The Architectural Transformation in The Islamic World; Held in Beijing; China; Published by Concept Media Pte. Ltd Singapore; 1982.

می تواند آنها را به روستاهایی مطلوب و الگویی برای سکونتگاه نمونه در کشور مبدل نماید.

منابع:

۱- حبیبی، سیدمحسن؛ از شار تا شهر؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵.

۲- فرانسواشوای؛ شهرسازی تخیلات و واقعیات؛ ترجمه سیدمحسن حبیبی؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵.

۳- افلاطون؛ جمهور؛ ترجمه فواد روحانی؛ انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ایران؛ تهران ۱۳۵۵

۴- طرح سطح بندی روستاهای کشور؛ بنیاد مسکن انقلاب اسلامی؛ ۱۳۷۰

۵- طرح ساماندهی مراکز خدمات رسانی فضاهای روستایی؛ وزارت جهاد سازندگی؛ مشاور هامون یک؛ ۱۳۷۸

۶- مطالعات طرح طبقه بندی روستاها و تعیین خطوط استراتژی توسعه و عمران روستایی؛ وزارت جهاد سازندگی؛ مشاور هامون یاد؛ ۱۳۷۱

۷- بحرینی، سیدحسین؛ تحلیل فضاهای شهری؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵.

۸- چیتامبار، جی، بی؛ مقدمه ای بر جامعه شناسی؛ ترجمه احمد حجاران و مصطفی ازکیا؛ نشر نی؛ تهران؛ ۱۳۷۳.

۹- دکسیا دیس، کنستانتین؛ عقاب دوسر «از گذشته تا آینده اسکان بشر»؛ ترجمه ایرج اعتصام؛ برلیان جم؛ تهران ۱۳۷۷.

۱۰- معماری بومی؛ انجمن فرهنگی ایران و ایتالیا؛ مؤسسه علمی و فرهنگی فضا؛ تهران؛ ۱۳۶۵.